

**»YHTEISTYÖ HUMANITAARISILLA JA MUILLA ALOILLA»:
KATSAUS ETYK:N KOLMANNEN KORIN PROBLEMATIIKKAAN ***

Pasi Patokallio

1. Alkuvaiheet

Kun NATO:n ministerineuvosto Rooman-kokouksessaan toukokuussa 1970 ensimmäisen kerran varsinaisesti otti kantaa Varsovan liiton maiden ehdotukseen Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokouksen koollekutsumisesta, se ehdotti turvallisuuskysymysten ohella keskusteluja myös *»ihmisten, ajatusten ja informaation vapaammasta liikkumisesta»*. Ehdotus toistettiin sisällöltään samanlaisena NATO:n seuraavien kokousten julkilausumissa, Brysselissä joulukuussa 1971 ja Bonnissa toukokuussa 1972 (Bonnissa tosin tyydyttiin vain viittaamaan Brysselin julkilausuman asianomaiseen kohtaan).

* Kirjoitus on hieman laajennettu versio taustaselvityksestä, jonka laadin Ulko-
poliittisen instituutin ETYK:n kolmatta koria käsitelleelle seminaarille 1. 11. 1973.

Varsovan liiton maiden alkuperäisessä ETYK-ehdotuksessa edellytettiin kokouksessa käsiteltävän ensisijaisesti Euroopan turvallisuusongelmia sekä yhteistyökysymyksiä lähinnä taloudellisen kanssakäymisen laajentamisen muodossa. Budapestin ulkoministerikokouksessa kesäkuussa 1970 Varsovan liiton maat kuitenkin ottivat epäsuorasti kantaa NATO:n uuteen asia-aloitteeseen sisällyttämällä ehdottamiinsa yhteistyökysymyksiin *kulttuurivaihdon* lisäämisen.

Helsingin konsultaatioiden toisen vaiheen alkaessa Dipolissa 15. 1. 1973 Belgia esitti yhdeksän EEC-maan puolesta ja muiden NATO-maiden tukemana yksityiskohtaisen ja laajan asialuetteloehdotuksen ETYK:n työjärjestykseksi. Siihen oli turvallisuutta ja yhteistyötä koskevien pääkohtien rinnalle lisätty kolmas kohta, »ihmisten väliset yhteydet, kulttuurivaihto ja informaation vapaampi liikkuminen», joka sanamuodoltaan seurasi Saksan liittotasavallan konsultaatioiden ensimmäisen vaiheen aikana tekemää ehdotusta. Varsovan liiton maat suostuivat tämän lännessä free flow'ksi nimetyn asiaryhmän irrottamiseen yhteistyönimikkeen alta omaksi työjärjestyskohdakseen, mutta esittivät sen piiriin kuuluviksi neuvotteluaiheiksi »kulttuuriyhteistyön lisäämistä, organisaatioiden ja ihmisten välisiä yhteyksiä ja informaation levittämistä».

Tiiviiden neuvottelujen jälkeen, jotka koskivat ennen muuta näiden kysymysten käsittelyssä noudatettavia periaatteita, asiassa päästiin kompromissiin ja Helsingin konsultaatioiden loppusuosituksissa otettiin varsinaisen ETYK:n asialistalle yhdeksi erilliseksi asiaryhmäksi *yhteistyö humanitaarisilla ja muilla aloilla*. Tämä asiaryhmä on näin ollen yksi niistä neljästä ns. korista, asiakokonaisuudesta, joihin konsultaatioiden aikana käsitellyn helpottamiseksi koottiin osanottajamaiden ETYK:n asialuetteloä koskevat ehdotukset.

2. Korin sisältö

Kolmannen, kuten muidenkin korien käsittely on ETYK:n Geneven vaiheen aikana organisoitu siten, että työtä kunkin piirissä johtaa komitea, johon kuuluvat kaikkien 35:n osanottajamaan edustajat. Komiteoiden päätehtävänä on valmistella päätösdokumentit, jotka on sitten tarkoitus ETYK:n loppukokouksessa hyväksyä. Komiteoita avustaa työssään yhteensä 11 alakomiteaa ja yksi erityistyöryhmä.

Yhteistyötä humanitaarisilla ja muilla aloilla pohtiva komitea on perustanut neljä alakomiteaa, joista ensimmäinen käsittelee *ihmisten välisiä yhteyksiä*, toinen *tiedonvälitystä*, kolmas *kulttuurin alalla tapahtuvaa yhteistyötä ja vaihtoa* ja neljäs *opetuksen alalla tapahtuvaa yhteistyötä ja vaihtoa*. Kiistanalaisimmat ja poliittisesti tärkeimmät näistä aiheista ovat kaksi ensimmäistä eli ihmisten väliset yhteydet ja tiedonvälitys. Tässä selvityksessä rajoitutaan tarkastelemaan vain niitä.

Kolmannen korin sisällön tarkastelemisen lähtökohdaksi on paikallaan ottaa se yleinen tehtävänmääritys, joka on komitean työn pohjana. ETYK:n ensimmäisen vaiheen yhteydessä Helsingissä hyväksytyissä loppusuosituksissa asetetaan komitean tehtäväksi parempien yhteistyöedellytysten luominen sen toimivaltaan kuuluvilla aloilla. Tässä tehtävässään komitean ei tule pitäytyä vain olemassaoleviin yhteistyömuotoihin, vaan myös muokata uusia soveliaita yhteistoiminnan muotoja. Toisaalta komitean on pohdittava, missä määrin olemassa olevia instituutioita voitaisiin tässä mielessä hyödyntää.

Päätösdokumenttiin sisältyviä lausumia muotoillessaan komitean on myös otettava kaikin puolin huomioon osanottajavaltioiden välisiä suhteita säätelevät yleiset periaatteet. Näistä periaatteista, jotka tavallaan säätelevät koko ETYK-prosessia, koska ne on hyväksytty osanottajavaltioiden välisen kanssakäymisen perustaksi, on kolmannen korin kysymysten yhteydessä nousseet tärkeimmiksi valtioiden suvereeni tasa-arvoisuus, sisäisiin asioihin puuttumattomuus ja ihmisoikeuksien ja perusvapauksien kunnioittaminen. Maininta valtioiden välisistä periaatteista otettiin komitean toimintaohjeisiin sosialististen maiden vaatimuksesta. Länsivallat pitivät niitä tässä yhteydessä tarpeettomina.

3. Ihmisten väliset yhteydet

Tämän alakomitean tehtävänä on valmistella ehdotuksia, joiden tarkoituksena on ihmisten vapaampi liikkuminen sekä ihmisten, erilaisten laitosten ja organisaatioiden välisten kontaktien lisääminen. Kysymykseen tulevat yhteydet voivat olla sekä yksilöiden välisiä että kollektiivisia ja niitä voidaan viljellä joko yksityisesti tai virallisia kanavia hyväksikäyttäen. Asiankohdan muotoilu noudattaa pitkälle lännen esityksiä, joissa on jatkuvasti pantu erityisesti painoa epävirallisille, yksilöiden välisille kontakteille. On kuitenkin huomattava, että alakomitean ohjeissa on myös edellytetty ihmisten välisten yhteyksien parantamisen tapahtuvan kaikkien osapuolten (ts. valtioiden) hyväksymällä tavalla.

Ihmisten väliset yhteydet on informaation vapaamman levittämisen ohella ydinkohta niissä esityksissä, joita lännestä on free flow-nimikkeen alla sosialistisille maille suunnattu. Sosialistiset maat ovat jatkuvasti suhtautuneet varauksin koko asiaryhmän käsittelyyn ETYK:ssä ja ennen kaikkea vastustaneet yksilötason kontaktien (tai kontaktien puutteen) nostamista etualalle turvallisuus- ja talouskysymyksiä hallitsevammaksi keskustelunaiheeksi. Jotta voitaisiin paremmin ymmärtää idän ja lännen vastakkaisia kantoja tässä kysymyksessä, on sen osa-alueet konkretisoitava ja tarkasteltava vaatimuksia vapaammista ihmisten välisistä yhteyksistä nykyisen tilanteen valossa.

Niitä osa-alueita tai asiaryhmiä, joihin alakomitean on toimintaohjeidensa mukaan kiinnitettävä erityistä huomiota, on kolme:

- perhesiteiden pohjalta tapahtuvat yhteydenotot ja tapaamiset; perheiden jälleenyhdistäminen; eri valtioiden kansalaisten väliset avioliitot.

- henkilökohtaisista tai ammatillisista syistä tapahtuva matkustaminen; yksilö- tai joukkopohjaisen turismin edellytysten parantaminen.
- nuorten tapaamiset; kontaktien ja kilpailukosketusten laajentaminen erityisesti urheilun alalla.

Näiden kysymysten ratkaisua ETYK:ssä ovat voimakkaimmin ajaneet Tanska ja Saksan liittotasavalta. Tämä on osa EEC-maiden keskinäistä kolmannen korin sisältöä koskevaa työnjakoa, jonka mukaan Englanti keskittyy tiedonvälityksen ongelmiin, Ranska kulttuuriyhteistyöhön ja Italia opetuksen alalla tapahtuvaan yhteistyöhön. Tätä ETYK-politiikan koordinoitua EEC-maat toteuttivat jo turvakokouksen ensimmäisen vaiheen aikana, varsinkin sen päättäneessä ulkoministerikokouksessa. Koordinoitu ETYK-politiikka onkin EEC:n piirissä nähty yhtenä yhteisen ulkopoliitiikan merkittävimpänä saavutuksena.¹ Ensimmäisen alakohdan kysymyksiin lienee välittömin intressi liittotasavallalla. Itse asiassa tämä työjärjestyksen kohta vastaakin asiasisällöltään hyvin pitkälle kahden Saksan valtion välisissä neuvotteluissa käsiteltyjä »inhimillisiä helpotuksia» (menschliche Erleichterungen). Näissä bilateraalissa neuvotteluissa onkin saavutettu jonkin verran menestystä varsinkin matkustusrajoitusten poistamisen suhteen. Erilaisilla sopimusjärjestelyillä, joille pohjan loivat Neljän vallan Berliinin-sopimus, ovat länsiberliiniläiset 4. 6. 1972—31. 8. 1973 välisenä aikana tehneet viitisen miljoonaa vierailua Itä-Berliiniin ja ympäröivään Saksan demokraattiseen tasavaltaan.² On kuitenkin syytä korostaa, että Saksojen välisten bilateraalisten järjestelyjen onnistuminen (ja sopimukseen pääseminen) on koko ajan rakentunut sille periaatteelle, että kumpikin osapuoli määrää suvereenisti niistä ehdoista, joilla mm. perhesiteiden pohjalta tapahtuvat yhteydenotot sen omien kansalaisten osalta tapahtuvat.

Geneven komiteavaiheen aikana länsi useimpien puolueettomien maiden tukemana (Suomi ei ole vielä ilmaissut kantaansa) pyrkii tämän asiaryhmän kohdalla pitemmälle kuin liittotasavallan ja SDT:n välisissä sopimuksissa on asian laita. Se pyrkii multilateraalisiin, yksityiskohtaisiin ja sitoviin päätöksiin ihmisten välisistä yhteyksistä ja tässä tarkoituksessa myös sosialististen maiden rajojen ainakin osittaiseen avaamiseen. Vaikka lännen konferenssiehdotuksissa on tässä yhteydessä vedottu nimenomaan humanitaarisiin näkökohtiin, kuten perheiden jälleenyhdistämiseen, joidenkin maiden kannanotoissa heijastuvat implisiittisesti myös ideologiset näkökohdat. Niinpä Kanadan Helsingin vaiheen aikana esittämän päätöslauselmaehdotuksen perusteluissa todetaan, että kolmannen korin komitean ja alakomiteoiden tulisi tutkia mahdollisuuksia »vähentää ja viime kädessä eliminoida ihmisten asettamat *mielivaltaiset esteet* ihmisten välisten kontaktien tieltä».³

Lännen vaatimaan vapaaseen muutto-oikeuteen, jota matkustusrajoitusten poistaminen käytännössä merkitsisi, liittyy kuitenkin konkreettisia ongelmia. Näyttää selvältä, että sosialistisissa maissa on tietyissä väestöpiireissä muuttohalukkuutta länteen. Tämä koskee erityisesti Saksan demokraattista tasaval-

taa. Ennen vuotta 1961 SDT:n ja liittotasavallan välillä vallinneen rajan ylitysoikeuden aikana länteen muutti useita miljoonia ihmisiä. Tällainen useimmiten parhaassa työiässä olevien ihmisten joukkomuutto horjutti maan taloutta ja onkin epätodennäköistä, että SDT suostuisi palaamaan ennen vuotta 1961 vallinneeseen tilanteeseen. Toinen ongelma, joka liittyy vapaaseen rajanylitysoikeuteen on ns. aivovuoto: pitkälle koulutettujen ihmisten muutto ulkomaille parempien ansioiden toivossa. Epäsymmetrisessä muuttotilanteessa on kysymys ennen kaikkea siitä, kuka korvaa lähtömaalle muuttajan kouluttamiseen käytetyt varat. Nykyisessäkin rajoitetun muuton tilanteessa eräät sosialistiset maat ovat turvautuneet maastamuuttajan maksettaviksi asetettuun koulutuskorvaukseen. Vapaalla muutto-oikeudella on näin ollen laajoja käytännön implikaatioita; eriarvoisten (taloudellisesti eri kehitystasalla olevien) yhteiskuntien välisessä kanssakäymisessä vapaalla muutto-oikeudella on taipumus hyödyttää vahvempaa osapuolta. Tällainen on tietysti ongelmallista valtioiden tasa-arvoisuuden ja kansojen yhdenvertaisten oikeuksien toteutumisen kannalta.

Sosialististen maiden kanta ihmisten välisiä yhteyksiä koskeviin kysymyksiin on lähtenyt toiselta pohjalta. Siinä on ennen muuta korostettu Helsingin konsultaatiossa sovittujen yleisten poliittisten periaatteiden merkitystä ja sitovuutta. On huomautettu, että näitä kysymyksiä on tällöin tarkasteltava myös oanottajavaltioiden suvereenin tasa-arvoisuuden ja sisäisiin asioihin puuttumattomuuden kannalta. On myös viitattu maailmassa vallitsevaan tosiasialliseen tilanteeseen: vain muutamissa maissa tunnustetaan selvästi kansalaisten oikeus lähteä maastaan, eikä missään tätä oikeutta pidetä ehdottomana. Sosialististen maiden mielestä olisi myös väärin liioitella sitä merkitystä, mitä ETYK:llä voi olla näistä kysymyksistä varsinaisesti päätettäessä. Se voi edesauttaa niiden käsittelyä ja asianomaisten valtioiden toimesta tapahtuvaa ratkaisua, mutta se ei voi niistä päättää.⁴ Näyttää ilmeiseltä, että sosialistiset maat pitävät tiukasti kiinni näiden kysymysten bilateraalista ratkaisusta, eivätkä halua mennä ratkaisujen yksityiskohtiin ETYK:ssä.

On silti mahdollista, että ETYK:n puitteissa päästäisiin sopimukseen jostakin osakysymyksestä, kuten perheiden jälleenyhdistämisestä tai eri valtioiden kansalaisten välisistä avioliitoista, koska tällaisen sopimuksen käytännön vai-
kutukset muuttovirtojen kannalta olisivat melko vähäiset ja rajoittuisivat ensimmäisessä tapauksessa lähes kokonaan Saksojen väliseksi.

4. Tiedonvälitys

Tätä asiaryhmää käsittelevän alakomitean tehtävänä on laatia ehdotuksia kaikenlaisen informaation vapaammasta levittämisestä. Ohjeidensa mukaan sen on kiinnitettävä erityistä huomiota seuraaviin seikkoihin:

- suullisen, painetun, filmatun ja sähkömagneettisesti välitetyn informaation leviämiseen ja vastaanottomahdollisuuksien ja informaationvaihdon laajentamiseen.
- tiedonvälityksen eri aloilla tapahtuvan yhteistyön edistämiseen lyhyt- tai pitkäaikaisin sopimuksin.
- toisen osanottajavaltion lehtimiesten ammatillisten toimintaedellytysten parantamiseen toisessa osanottajavaltiossa.

Alakomitean asialista noudattelee hyvin pitkälle lännen tekemiä esityksiä. Se heijastaa näin myös lännen esitysten pohjavireenä kulkevaa vapaan tiedonvälityksen ideologiaa. Sen mukaan on lähdeittävä *rajoittamattoman* tiedonvälityksen periaatteessa, mikä käytännössä merkitsee sitä, että tiedonvälityksen sisältö ei ole yhteiskunnan kontrollissa eikä informaatiovirtojen kulusta sen kummemmin sovita hallitusten kesken.

Vapaan tiedonvälityksen periaate on pitkään ollut keskeinen ideologinen teesi kehittyneiden kapitalististen maiden joukkotiedotuksessa. Viestintäteknologian ripeän kehittymisen myötä siitä pyrittiin heti toisen maailmansodan jälkeen tekemään myös kaiken kansainvälisen viestinnän ideologinen mittapuu ja tavoite. Tämä näkyy esimerkiksi siinä, että vapaan tiedonvälityksen edistäminen otettiin yhdeksi niistä päämääristä, jota kohti UNESCO:n tuli toiminnassaan pyrkiä. UNESCO:on perustettiin myös erityinen »vapaan tiedonvälityksen osasto» (Division of Free Flow of Information) ajamaan rajoittamattoman kansainvälisen viestinnän asiaa.

Ideologiseksi vapaan tiedonvälityksen periaatteen tekee lähinnä se, että se ei suinkaan perustu mihinkään universaaliin vapauskäsitykseen, vaan tietyssä yhteiskuntajärjestelmässä vallitseviin käsityksiin. Nämä käsitykset vuorostaan heijastavat tuon järjestelmän ja sen piiriin kuuluvien yhteiskuntien rakennetta. Kapitalistisessa yhteiskunta- ja talousjärjestelmässä vallitsevalle vapauskäsitykselle on ominaista pyrkimys valtion (tai valtioiden) yksityisten toiminnanvapautta rajoittavan valvonnan minimoimiseen, pyrkimys alistaa yksilöt, ryhmät ja yhteiskunnat mahdollisimman vähän julkisen vallan ohjaukseen. Käsityksen pohjalta kehitettyä ajatuskokonaisuutta on monesti kutsuttu *liberalistiseksi valtioteoriaksi*. Sen ytimenä ovat erilaiset toleranssioikeudet, kuten sananvapaus, uskonnonvapaus, liikkumisvapaus jne. Näiden oikeuksien tarkoitus on teorian mukaan turvata yksityisille ihmisille ja yhteenliittymille toimintapiiri, jonka puitteissa heillä on vapaus toteuttaa itseään, ja johonka valtiolla ei ole oikeutta sekaantua. Sen sijaan liberalistisen valtioteorian ydin-kohtiin ei kuulu sen turvaaminen, että kaikilla yksilöillä, ryhmillä ja — kansainvälisen järjestelmän tasolle sovellettuna — yhteiskunnilla on todella edellytykset ja mahdollisuudet käyttää hyväkseen näitä vapauksia.

Vapaa tiedonvälitys ei kuitenkaan ole ainoa liberalistisen valtioteorian piiriin kuuluva ideaali, vaan sillä on vastineensa myös muilla yhteiskunnallisen toiminnan lohkoilla. Tällainen on muun muassa vapaakauppadoktriini. Se

on tosin hyvin sovellettavissa myös tiedonvälitykseen, koska tiedonvälitys on lännessä valtaosin kaupallista toimintaa. Vapaan muutto-oikeuden ideaali on vuorostaan hyvin käyttökelpoinen työvoiman riittävän liikkuvuuden takaamisen kannalta.

Sosialistiset maat (ja monet kehitysmaatkin) ovat kannanotoissaan yleensä lähteneet toisenlaisesta, tiettyjä pelisääntöjä noudattavasta vapauskäsityksestä, jolla pyritään takaamaan mahdollisimman hyvät edellytykset yhteiskunnan kannalta suotavalle toiminnalle ja toisaalta panemaan sulku epäsuotavalle toiminnalle. Näissä yhteiskunnissa vallitseville vapauskäsityksille on ominaista julkisen vallan positiivisen roolin painottaminen. Valtion tulee taata ihmisille ja ihmisryhmille sosiaaliset ja taloudelliset oikeudet, kuten oikeus työhön, vapaa-aikaan, sosiaaliturvaan jne., eikä jättäytyä passiiviseksi sivustakatsojaksi, joka vain tyytyy takaamaan kansalaisilleen sellaiset abstraktit vapaudet, joita monikaan yhteiskunnan jäsenistä ei pysty käyttämään hyväksi. Tämän vuoksi sosialistisissa maissa on nähty oikeutetuksi rajoittaa liberalistisen valtioteorian mukaisia vapauksia, jotta niitä ei voitaisi käyttää valtioiden surereeniuden loukkaamiseksi. Näitä käsityksiään sosialistiset maat ovat pyrkineet tuomaan esiin laadittaessa erilaisia kansainvälisiä ihmisoikeuksia koskevia asiakirjoja.⁵

Tarkasteltaessa tiedonvälityskysymyksiä sosialististen maiden omaksuman vapauskäsitteen pohjalta on selvää, ettei rajoittamattoman viestinnän periaate ole hyväksyttävissä sen paremmin kansallisesti kuin kansainvälisestikään. Sosialististen maiden taholta onkin monesti todettu, että tiedonvälityksestä päättäminen on kunkin maan sisäinen asia ja sen yhteydessä on kiinnitettävä huomiota valtioiden suvereniteettiin, lakeihin ja tapoihin. Kansainvälisen viestinnän on näiden käsitysten mukaan oltava samalla tavoin positiivista kuin sosialististen maiden välinen viestintä. Sen on suljettava ulkopuolelle kaikkinaisen »antikulttuuri», joksi Neuvostoliiton edustaja suurlähettiläs *Maltsev* Dipolin konsultaatioissa määritteli muun muassa pornografian, rasismin, fasismin, väkivallan ihannoinnin, kansojen välisen vihanlietsonnan ja parhaavan propagandan.⁶ Sosialististen maiden mukaan valtioiden välisen tiedonvälityksen on pyrittävä edistämään rauhaa ja naapuriystävyyttä ja tämän vuoksi informaation sisällön sopimus pohjainen valvonta on välttämätöntä. Viestinnän sisällön suhteen sosialistiset maat voivat tukeutua, ja ovat tukeutuneetkin, UNESCO:n kesällä 1972 järjestämän yleiseurooppalaisen Eurocult-konferenssin suosituksiin.⁷

Alakomitean keskusteluja on tähän asti hallinnut näiden kahden lähestymistavan eroavuus ja yleinen ideologisissa näkökohdissa pysyttelevä asennoituminen. Merkille pantava poikkeus näistä kummastakin linjasta oli Suomen edustajan puheenvuoro 5. 10. 73, jossa pantiin pääpaino kansainvälisessä tiedonvälityksessä kohdattavien puhtaasti käytännöllisten vaikeuksien analysointiin,

kuten informaation rahoituskysymyksiin ja eri maiden lainsäädännön eroavuuksiin.⁸

Idän ja lännen välisen informaatiovirran lisäämiseen tähtääviä pyrkimyksiä (joista molemmat osapuolet ovat periaatteessa yksimielisiä) onkin hyvä tarkastella käytännön näkökulmasta, vallitsevan tilanteen valossa. Valitettavasti tästä informaatiovirrasta on kattavia tietoja olemassa vain televisio-ohjelmien vaihdon osalta. *Tapio Variksen* suorittaman tutkimuksen mukaan idän ja lännen välinen informaationkulku ei ole kovin hyvässä tasapainossa. Ensinnäkin, länsimaista alkuperää olevat tv-ohjelmat muodostavat suhteellisesti suuremman osan Itä-Euroopan maiden tv-ohjelmien kokonaiskulutuksesta (noin 10 %) kuin päinvastoin on asian laita (noin 2 %). Toiseksi, länsimaat vievät sosialistisiin maihin tv-ohjelmia noin 3 000 tunnin edestä vuosittain, mutta tuovat sieltä vain noin 1 000 tunnin verran. Todettakoon myös, että sosialististen maiden tv-ohjelmatuonti lännestä on tasaisesti kasvanut viime vuosina, kun taas länsimaiden vastaava tuonti on pysytellyt melko tarkasti samoissa lukemissa huolimatta molempiin suuntiin tapahtuvasta tarjonnan kasvusta. Mitä ohjelmanvaihdon sisältöön tulee, Variksen tietojen mukaan niistä 3 000 tunnista, jotka länsi vuosittain myy itään, noin kolmannes koostuu urheilusta, 10–20 % uutisista, ajankohtais- ja dokumenttiohjelmista sekä loput — eli noin puolet — elokuvista ja viihdeohjelmista. Vastaavasti siitä 1 000 tunnin ohjelmavirrasta, joka kulkee idästä länteen, lähes 2/3 on urheilua, kymmenisen prosenttia uutisia ja loput pääasiallisesti elokuvia. Suomessa on Variksen mukaan esitetty sosialistisista maista tuotuja ohjelmia enemmän kuin keskimäärin muissa länsimaissa; niiden osuus on ollut noin 10 prosenttia koko ulkomaisesta ohjelmistosta.⁹

Tällaisen tilanteen valossa vaatimukset idän ja lännen välisen viestinnän lisäämisestä sen määrää ja rakennetta tasapainottamatta ovat varsin ongelmallisia. Niinpä keväällä 1973 Tampereella kokoontunut kansainvälinen tiedotusalan asiantuntijasymposiumi päättyi suosittamaan, että »on välttämätöntä, että tasapainoisempi vaihtotilanne saavutetaan lisäämällä tv-materiaalin tuontia sosialistisista maista länsimaihin».¹⁰ Onkin luultavaa, että sosialistiset maat esittävät tämän suuntaisia ajatuksia informaationvaidosta ETYK:ssä tai bilateraalisisissa neuvotteluissa keskusteltaessa.

5. Yleinen suhtautuminen kolmannen korin problematiikkaan

Lopuksi lienee paikallaan tarkastella ihmisten välisten yhteyksien ja tiedonvälityksen ongelmia laajemmasta perspektiivistä, osana sosialististen ja läntisten maiden välisten suhteiden kokonaisproblematiikkaa. Kummankin puolen sanomalehdistössä ja virallisissa kannanotoissa ilmaistujen näkemysten

pohjalta on mahdollista pyrkiä hahmottamaan yhtäältä lännen linja näissä kysymyksissä ja toisaalta vastaava idän linja.

Lännen linja

Aloite kolmannen korin asiaryhmän käsittelemiseen ETYK:ssä tuli, kuten jo todettiin, lännen puolelta. Ihmisten välisten yhteyksien laajentaminen yhdessä Euroopan turvallisuuden sotilaallisten aspektien esilletuonnin kanssa (jotka vuonna 1968 oli kiteytetty ehdotukseksi asevoimien supistamisesta eli ns. MBFR-aloitteeksi) nähtiin lännessä hyödyllisinä vastateemoina sosialististen maiden ETYK-ehdotukselle. Esimerkiksi NATO:n ministerineuvoston ETYK-kannanotossa joulukuulta 1971 Euroopan turvallisuuden »tiedyt sotilaalliset aspektit» (ts. MBFR) ja free flow-problematiikka on mainittu keskeisinä ja myös tiukasti toistensa yhteydessä. Jännityksen lieventymisprosessin jatkuessa näistä kahdesta aloitteesta onkin muodostunut lännen linjan tärkeimmät elementit.

Jos lyhyesti haluaisi luonnehtia lännen linjaa kolmannen korin kysymyksissä, voisi todeta, että sen tunnusomainen piirre on pyrkimys *yksityisestä yleiseen*. Konkreettisesti mielessä tämä tarkoittaa pyrkimystä edetä ihmisten välisiä yhteyksiä ja tiedonvälitystä koskeviin käytännön toimenpiteisiin (passihelpotuksiin, radiohäirinnän lopettamiseen tms.) ja jättää käytännön toimenpiteitä säätelevien periaatteiden formuloiminen jäljemmäksi, käytännöstä saatujen kokemusten varaan. Konkreettiset toimenpiteet kohdistuisivat näin ensi sijaisesti sosialististen maiden noudattamaan politiikkaan, koska lännessä vastaavia yhteiskunnan säätämiä rajoituksia ei ole.

Lännen linjalle on ollut jossakin määrin myös tunnusomaista kolmannen korin kysymysten kytkeminen jännityksen lieventymisprosessiin kokonaisuudessaan. Varsinkin lännen lehdistössä on esiintynyt hyvinkin arvovaltaisia mielipiteitä, joiden mukaan edistyminen ihmisten välisten yhteyksien alalla, ts. sosialististen maiden rajojen edes osittainen avaaminen lännen suuntaan, olisi asetettava varsinaisissa turvallisuuskysymyksissä saavutettavan edistyksen *ehdoksi*. Virallisissa yhteyksissä tällaista kytkentää ei ole kuitenkaan eksplisiittisesti tehty. Sosialistisilta mailta vaadittavat poliittiset ja ideologiset myönnytykset (joiksi vaatimukset free flow'sta näissä maissa hyvin pitkälle tulkitaan) on lännessä pyritty kytkemään myös taloudellisen yhteistyön laajentamiseen; niinpä tunnettu englantilainen viikkolehti *The Economist* kehotti eräässä tuoreessa numerossaan länsimaiden yleistä mielipidettä »varmistamaan sen, että lainoja ja luottoja myönnetään Neuvostoliitolle vain suhteessa sen halukkuuteen sallia niitä idän ja lännen välisiä kontrolloimattomia kontakteja, jotka ovat avain kommunistisen järjestelmän humanisointiin ja todellisen tur-

vallisuuden ja jännityksen lieventymisen saavuttamiseen kaikkien eurooppalaisten osalta.»¹¹

On kuitenkin huomattava, ettei tällainen argumentointi länsimaisessa lehdistössä ole varsinaisesti uutta, ETYK-prosessiin matkaansaattamaa. Monessa mielessä vaatimukset »kommunistisen järjestelmän humanisoinnista» tai »itä-eurooppalaisten olojen helpottamisesta» tms. ovat vain johdonmukainen jatko aikaisempien vuosien ja vuosikymmenten politiikalle, jonka taustalla on toisen maailmansodan synnyttämä syvälinen muutos Euroopan yhteiskunnallisessa tilanteessa. Jotkut piirit lännessä eivät ole vieläkään toipuneet Itä-Euroopan »menettämisestä» sosialismille. Kylmän sodan aikana sosialismin vyöryttäminen ennen toista maailmansotaa vallinneisiin aseisiin (*Dullesin* roll back-idea) sekä »Itä-Euroopan vapauttaminen kommunismista» olivat Yhdysvaltojen ja muidenkin länsivaltojen idänpolitiikan keskeisiä teemoja. 1960-luvun jälkipuoliskolla, kun sekä vyörytys- että vapautusstrategia olivat osoittautuneet ilmeisen epäonnistuneiksi, ne korvattiin joksikin aikaa *Johnsonin* ja *Kiesingerin* propagoimalla sullanrakennuspolitiikalla. Tämän politiikan tarkoituksena oli kiilanlyöntimielessä solmia erityissuhteita Itä-Euroopan pieniin sosialistimaihin Neuvostoliiton kustannuksella. Tulokset jäivät laihanlaisiksi, mikä osaltaan vakuutti Kiesingeriä seuranneen *Brandtin* uuden idänpolitiikan tarpeellisuudesta.

Brandtin idänpolitiikan ja siihen kiinteästi liittyvän ETYK-prosessin myötä länsimaiden virallisesta linjasta karsiutuivat pahimmat kylmän sodan elementit ja suhtautuminen sosialistisiin maihin alkoi siirtyä realistisemmalle pohjalle. Epävirallisessa suhtautumisessa, jota esimerkiksi valtalehdistö lännessä edustaa, ei sen sijaan ole tapahtunut muutoksia vastaavassa määrin. ETYK:n kolmatta koria koskevassa kirjoittelussa vanha, Euroopan sodanjälkeistä tilannetta vierastava suhtautuminen on jälleen kerran pulpahtanut esiin.

Toisaalta lännessä on epäviralliselta taholta esitetty poikkeaviakin käsityksiä, varsinkin niissä teollisuus- ja pankkipiireissä, joiden etujen mukaista on taloudellisten suhteiden kehittäminen sosialistisiin maihin. Presidentti *Nixon* myötäili näitä katsantokantoja puhuessaan äskettäin Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton yhteistyöstä: »olemme voineet lähteä tälle (yhteistyön) tielle, koska olemme tunnustaneet tiettyjen peruslaatuisten tekijöiden olemassaolon. Olemme havainneet, että huolimatta ideologiassamme ja yhteiskuntajärjestelmässämme olevista eroista voimme kehittää normaalit suhteet.»¹²

Näyttäisi myös siltä, kuin siitä periaatteellisesta yksimielisyydestä huolimatta, joka kolmannen korin kysymyksissä vallitsee Yhdysvaltain ja Länsi-Euroopan maiden välillä, käytännön suhtautumisessa on kuitenkin painotuseroavuuksia. Yhdysvallathan on esimerkiksi tähän asti pidättäytynyt omien aloitteiden teosta näissä kysymyksissä ja on tyytynyt EEC-maiden ehdotusten tukemiseen. Tosin Wienin asevoimien supistamiskeskustelujen lähestyessä

Yhdysvallat jonkin verran kiristi suhtautumistaan ja varoitti Neuvostoliittoa ETYK:n pitkittymisestä, ellei lännen fres flow'ta koskeviin vaatimuksiin ainakin jossakin määrin myönnytä.¹³

Oman poliittisen lisävärinsä ihmisten välisistä yhteyksistä Genevessä ja sen ulkopuolella käytyyn keskusteluun on tuonut kysymys ihmisoikeuksista. Lännessä on tässä yhteydessä viitattu sosialistisissa maissa ja Neuvostoliitossa ns. toisinajattelevia vastaan käytyyn kampanjaan ja vaadittu heidän asemansa käsittelyä ETYK:ssä. Eräät lehdet ovat pyrkineet nostamaan Solzenitsynin, Saharovin, Jakirin ym. tapaukset keskeisiksi ETYK-teemoiksi, eräänlaiseksi jännityksen lieventymisen koetinkiveksi. Esimerkiksi länsisaksalaisen *Die Zeitin* mukaan »jännityksen lieventymisprosessi ei ole erotettavissa Jakir-prosessista».¹⁴

Ihmisoikeuksia koskevan keskustelun yhteydessä lännessä on myös viitattu Ihmisoikeuksien yleismaailmalliseen julistukseen, joka takaa muun muassa sananvapauden ja vapauden vastaanottaa ja välittää informaatiota, ja jonka Neuvostoliitto on allekirjoittanut. Neuvostoliiton kanta ihmisoikeuksiin on lähtenyt toiselta pohjalta. Se on kannanotoissaan pitänyt tärkeämpänä ihmisten sosiaalisia ja taloudellisia perusoikeuksia kuin liberalistisen valtioteorian mukaisia vapauksia, kuten jo edellä todettiin. Neuvostoliitto on myös vastargumentoinnissaan huomauttanut ratifioineensa Taloudellisia, sosiaalisia ja kulttuurioikeuksia koskevan kansainvälisen yleissopimuksen samoin kuin Kansalais- ja poliittisia oikeuksia koskevan yleissopimuksen, vaikka mikään johtavista kapitalistisista maista ei ole niitä ratifioinut. Ranska ja Yhdysvallat eivät ole edes allekirjoittaneet niitä.

Yhdysvaltain kongressissa on myös ryhdytty toimenpiteisiin ihmisoikeuskysymyksen kytkemiseksi idän ja lännen suhteisiin asettamalla Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain kaupan välisten esteiden purkaminen riippuvaiseksi Neuvostoliiton maastamuuttopolitiikasta. Tosin kongressista on kuulunut tällaista kytkeä vastustaviakin ääniä. Muun muassa senaattori *Fulbright* todennut, ettei amerikkalaisten tehtävänä ole antaa Neuvostoliitolle ohjeita sen sisäisissä asioissa. Neuvostoliitolla on kansallisylypeytensä ja se reagoi samalla tavoin kuin Yhdysvallat reagoisi, jos Neuvostoliitto kieltäytyisi allekirjoittamasta jotakin sopimusta, ennen kuin Yhdysvallat on hoitanut kuntoon rotuongelmansa. *Fulbright* viittaa myös hyväksyvässä äänilajissa pääsihteeri *Brezhnev*in ennen Yhdysvaltain matkaansa antamaan lausuntoon, jossa tämä huomautti, ettei hänen asiansa (ei-amerikkalaisena) ole puuttua Watergate-jupakkaan.¹⁵

Myös Yhdysvaltain hallitus on asettunut vastustamaan maiden välisten kauppasuhteiden ja Neuvostoliiton emigraatiopolitiikan kytkemistä toisiinsa. Yhdysvaltain hallituksen kantaa, joka periaatteellisesta yksimielisyydestä huolimatta on eri mieltä Neuvostoliiton politiikan taktiikasta, edustaa ulkoministeri *Kissinger*in lausunto maan senaatissa: »Emme voi olla välinpitämät-

tömiä inhimillisen vapauden epäämisen suhteen, mutta emme voi samanaikaisesti vaatia siinä määrin muutoksia neuvostojärjestelmän rakenteeseen, että luopuisimme sen yleisen evoluution ajamisesta, jonka olemme toivon mukaan aloittamassa.»¹⁶ Kissingerin lausunto heijastaa ehkä laajemmaltikin niitä eräänlaisia konvergenssiodotuksia, joiden täyttymistä jännityksen lieventymisen ja yhteistyön lisääntymisen suhteissa sosialistisiin maihin toivotaan edistävän. *International Herald Tribune*-lehti totesikin äskettäin, että »tällaisen (detente)-politiikan on ajan mittaan pakko johtaa näiden kahden vastakkaisen järjestelmän samankaltaistumiseen».¹⁷

Idän linja

Ihmisten välisille yhteyksille ja informaation laajemmalle vaihdolle sosialististen maiden puolelta asetetut kriteerit käyvät hyvin ilmi puheesta, jonka pääsihteeri Brezhnev piti Neuvostoliiton perustamisen 50-vuotisjuhlassa joulukuussa 1972:

»Usein kuulee, että länsi panee painoa yhteistyölle kulttuurin alalla ja erityisesti ajatustenvaihdolle, informaation levittämiseksi ja kansakuntien välisille kontakteille. Sallikaa minun ilmoittaa täällä täysin vilpittömästi: mekin olemme tällä kannalla, edellyttäen tietenkin, että tällaista yhteistyötä harjoitetaan kunkin maan suvereenisuutta, lakeja ja tapoja asianmukaisesti kunnioittaen ja edellyttäen, että se rikastuttaa kansojen henkistä elämää ja edistää niiden keskinäistä luottamusta sekä rauhaa ja hyviä naapurisuhteita. Kannatamme laajempaa turistien vaihtoa. Kannatamme laajoja julkisia kontakteja, nuorison tapaamisia, ammatillisia tapaamisia, yksilö- ja joukkomatkaileua. Lyhyesti sanoen, mahdollisuudet tällä alalla ovat melkoisen suuret, mikäli toimeen tartutaan keskinäisen kunnioituksen ja toisten asioihin puuttumattomuuden eikä kylmän sodan hengessä.»¹⁸

Sosialistiset maat ovat jatkuvasti pyrkineet asettamaan kolmannen korin kysymykset laajempaan kontekstiin, jossa valtioiden välisiä suhteita säätelevillä yleisillä periaatteilla ja sopimuksilla on keskeinen merkitys. Tämä käy hyvin ilmi myös Brezhnevin puheesta. Pelkistetyksi voisi ehkä sanoa, että idän linjan ydin on siinä, että jännityksen lieventyminen nähdään sosialististen ja kapitalististen maiden välisen laaja-alaisemman kanssakäymisen *ehtona*. Detenten kannalta ensisijaisia kysymyksiä ovat sosialististen maiden mielestä valtioiden turvallisuuteen liittyvät asiat, rajojen loukkaamattomuuden takaaminen ja sodan uhan kaikinpuolinen poistaminen. Vasta sodan uhan poistamisen jälkeen voidaan käsitellä muita, vähemmän tärkeitä asioita. Tämän vuoksi sosia-

listisissa maissa on suhtauduttu hyvin kriittisesti lännen pyrkimyksiin päästä sitoviin sopimuksiin kolmannen korin kysymyksistä, ennen kuin on sovittu ensimmäisestä korista, rauhan takaavista turvallisuusjärjestelyistä. Lännen pyrkimykset on nähty taktiikkana tunkea syrjään ETYK:n todelliset keskustelunaiheet, yrityksinä »antaa keinotekoisesti etusija joillekin erityiskysymyksille konferenssin pääasiallisten tavoitteiden vahingoksi», kuten pääsihteeri Brezhnev asian ilmaisi puhuessaan syyskuussa 1973 Sofiassa.¹⁹

Abstrahoiden voisi sanoa, että idän linjan tunnusomaisena piirteenä on pyrkimys *yleisestä yksityiseen*: kaikille hyväksyttävien periaatteellisten kannanottojen muovaileminen ennen siirtymistä asiakysymysten yksityiskohtaiseen puimiseen. Sosialististen maiden taholta onkin huomautettu, että ne eivät vastusta ihmisten välisten yhteyksien käsittelemistä ETYK:ssä sinänsä, eikä niistä tehtäviä päätöksiä (vaikka ne preferoivat bilateraalaisia järjestelyjä) edellyttäen, että kutakin konkreettista asiakysymystä koskevalla ratkaisulla on merkitystä jännityksen lieventymiselle Euroopassa ja valtioiden välisille normaaleille ja ystävällisille suhteille. Toisin sanoen, yhteyksien laajentaminen on sidoksissa jännityksen lieventymisprosessiin ja yhteyksien laajuus on riippuvainen kulloisestakin poliittisesta ilmapiiiristä valtioiden välisissä suhteissa.

Kolmannen korin piiriin kuuluvia yksityisluontoisiakin kansainvälisiä yhteyksiä pidetään näin ollen *valtioiden* kannalta tärkeinä. Neuvostoliiton kulttuuriasian apulaisministeri *Popov* totesi tämän seikan varsin yksiselitteisesti: »Kansainväliset kulttuurikontaktit ovat elimellinen osa hallitusten yleistä toimintaa maailman asioissa.»²⁰ Valtiot ovat tämän näkemyksen mukaan myös *vastuussa* omasta maastaan tapahtuvista kansainvälisistä yhteyksistä ja viestinnästä, mistä seuraa, että niiden sisältöä punnitaan valtioiden välisiä yleisiä suhteita vasten. Lännessä valtioiden vastuullisuutta tässä mielessä ei ole ainaakaan viralliselta taholta tunnustettu. Ihmisten välisiä yhteyksiä ja tiedonvälitystä on pidetty yksityisluontoisena toimintana (jota se markkinatalousmaissa valtaosin faktisesti onkin), eikä sen vaikutuksia maan suhteille ulkovaltoihin ole nähty tai haluttu nähdä merkityksellisiksi. Tätä taustaa vasten on kiinnostavaa havaita, että Suomi on bilateraalisisissa suhteissaan sosialistisiin maihin omaksunut tässä kysymyksessä toisenlaisen kannan. ETYK:iä ajatellen sitä voisi pitää myös eräänlaisena edelläkävijän kantana. Tämä kanta on tuotu julki selvimmän siinä suomalais-neuvostoliittolaisessa julkilausumassa, joka annettiin yya-sopimuksen 25-juhlallisuuksien päätteeksi huhtikuussa 1973. Siinä on seuraava kohta:

»Suomi ja Neuvostoliitto ilmoittavat edelleenkin tarmokkaasti kannustavansa kaikkea sellaista, mikä saattaa myötävaikuttaa Suomen ja SNTL:n kansojen molemminpuoliseen henkiseen rikastuttamiseen ja niiden elämän ja kulttuurin keskinäisen tuntemuksen lisäämiseen sekä lujit-

tamaan yhteisymmärrystä ja keskinäistä luottamusta. Näiden päämäärien saavuttamista tulevat edistämään radion, television, taiteen, elokuva-alan, opetustoimen ja urheilun aloilla tapahtuvan vaihdon aktivointi sekä molempien maiden vastaavien järjestöjen välisten yhteyksien laajentaminen. Kummankin maan joukkotiedotusvälineillä todettiin olevan tärkeä tehtävä palvella Suomen ja SNTL:n kansojen ystävyyden ja luottamuksen jatkuvaa lujittamista tämän tärkeän asian edellyttämällä vastuuntunnolla ja asiallisuudella vahingoittamatta maiden välisten ystävyyssuhteiden suotuisaa kehitystä.»²¹

Kommunikeassa tuodaan selkeästi julki molempien valtioiden käsitys siitä, että tiedonvälitys ja tiedonvälityspolitiikka ovat osa maiden välisten suhteiden kokonaisuutta samalla tavoin kuin kauppa- tai turvallisuuspolitiikka, ja että siinä on toimittava yhtä asiallisesti ja vastuuntuntoisesti kuin jälkimmäistenkin hoitamisessa. Merkittäväksi julkilausuman tekee myös se, että siinä implisiittisesti todetaan myös *yksityisten* joukkotiedotusvälineiden vastuu maiden välisistä suhteista.

Presidentti *Kekkonen* on myös toisissa yhteyksissä korostanut tiedonvälityksen ja -välittäjien vastuullisuutta Suomen idänsuhteiden viljelyssä; muistuttakoon vain hänen ns. sähköveturipuheensa vuodelta 1970 tai tervehdyspuheensa Ulkopolitiikka-lehden yya-numerossa (2/1973). Aivan äskettäin hän painotti näiden seikkojen merkitystä yleiseurooppalaisissa yhteyksissä. Neuvostoliittolaiselle *Liternaturnaja Gazeta*-lehdelle antamassaan haastattelussa presidentti kiinnitti huomiota kirjailijoiden ja kulttuurityöntekijöiden vastuuseen tietoisuuden herättäjinä ja asenteiden kasvattajina. Hänen mukaansa tämä vastuu on Euroopassa vielä erityisen suuri, koska maanosassa vallinneet poliittiset ja sotilaalliset vastakohtaisuudet ovat perinteisesti olleet hyvin jyrkkiä.²²

Siitä, että tiedonvälitystä pidetään osana valtioiden välisten suhteiden kokonaisuutta, on johdettavissa myös toinen idän linjalle tunnusomainen piirre: sosialistiset maat vastustavat sellaisten yhteyksien sallimista, joita ne pitävät omaa valtiollista olemassaoloaan ja yhteiskuntajärjestelmäänsä vastaan tähdätyinä toimintana. Ne pyrkivät tekemään selvän eron informatiivisen, molempia hyödyttävän ja keskinäistä tuntemusta lisäävän, kanssakäymisen ja kumouksellisen toiminnan välillä. Jälkimmäistä tarkoitettaessa on sosialistisissa maissa usein viitattu Yhdysvaltojen rahoittamien Vapaa Eurooppa- ja Vapaus-radioasemien lähetyksiin. Lännessä radioasemien toimintaa on perusteltu vapaan tiedonvälityksen ideaaliin vetoamalla ja myös sillä, että ne rikkovat valtion tiedotusmonopolin sosialistisissa maissa.²³

Kumouksellisen ja informatiivisen toiminnan erottamiseen liittyy sosialististen maiden linjassa vielä eräs dimensio: ideologisen kamppailun salliminen.

Ideologisella kamppailulla tarkoitetaan erään kommentaattorin mukaan »rehelistä ja totuudellista propagandaa sosialististen järjestelmän eduista, sosialistien kokemuksista ja saavutuksista ja totuuden kertomista kapitalismista».²⁴ Sosialististen maiden mukaan jännityksen lieventymiskehityskään ei merkitse ideologisen kamppailun laantumista, koska sitä pidetään kahden vastakkaisen ja kilpailevan järjestelmän objektiivisena heijastumana.

LÄHDEVIITTEET

¹ Ks. esim. pääministeri Heathin haastattelua, *The Guardian Weekly*, 10. 11. 1973.

² *International Herald Tribune*, 26. 9. 1973.

³ Conference on Security and Cooperation in Europe, Stage I — Helsinki, *Documents*, CSCE/I/19, 5. 7. 1973.

⁴ Tällaisista kannanotoista ks. esim. Y. Reshetov, In the Name of Human Rights and Freedoms, *New Times*, 39/1973, ja M. Lvov, All-European Conference: From the First Stage to the Second, *New Times*, 29/1973.

⁵ Sosialististen maiden kantaa ihmisoikeuskysymyksiin selostaa laajasti esim. Reshetov, ma.

⁶ Siteerattu artikkelissa Heinrich Bechtold, Von der ersten zum zweiten Runde in Helsinki, *Aussenpolitik*, 1/1973, s. 33.

⁷ Ks. esim. Neuvostoliiton kulttuuriasiain apulaisministeri V. Popovin artikkelia Cultural Exchanges to Build Peace and Good-Neighbourship, *New Times*, 35/1973.

⁸ *Helsingin Sanomat*, 6. 10. 1973.

⁹ Tapio Varis, European Television Exchanges and the Connections with the Rest of the World, *Instant Research on Peace and Violence*, 1/1973, ss. 27—43, Kaarle Nordenstreng & Tapio Varis, International Inventory of Television Programme Structure and the Flow of TV Programmes between Nations, *Paper presented at the General Members Meeting of the International Broadcasting Institute*, Nicosia, 14—18. 9. 1973, ja *PTS-tiedote* (Linkki-lehden 35/1973 liite).

¹⁰ Proceedings of the Symposium on the International Flow of Television Programmes, *Tampereen Yliopiston tiedotustutkimuksen laitoksen monisteita* 14/1973.

¹¹ Hugging the Bear, *The Economist*, 22. 9. 1973, s. 16.

¹² Siteerattu artikkelissa Y. Kashlev, Détente and the Ideological Struggle, *New Times*, 37/1973, s. 5.

¹³ Ks. Hella Pickin artikkelia US Joins Call for Russian Concessions on Frontiers, *The Guardian*, 2. 10. 1973.

¹⁴ *Die Zeit*, 14. 9. 1973.

¹⁵ Siteerattu Åke Sparringin artikkelissa Att leva och låta leva, *Internationella Studier*, 2/1973, s. 43.

¹⁶ Siteerattu Kermit Lansnerin artikkelissa Dissidents and Détente, *Newsweek*, 24. 9. 1973, s. 19.

¹⁷ *International Herald Tribune*, 19. 6. 1973.

¹⁸ Siteerattu artikkelissa Y. Nikolayev, Cooperation and Ideological Confrontation, *International Affairs*, 4/1973, s. 20.

¹⁹ Puhetta referoi esim. *International Herald Tribune*, 20. 9. 1973.

²⁰ Popov, ma. s. 4.

²¹ Julkilausuma on julkaistu kokonaisuudessaan esim. *Helsingin Sanomissa*, 8. 4. 1973.

²² Haastattelua referoi esim. *Aamulehti*, 18. 10. 1973.

²³ Ks. esim. artikkelia Conference on Security and Cooperation in Europe, *Atlantic Community Quarterly*, 1/1973, s. 14.

²⁴ Nikolayev, ma. s. 19.